

SZULEJMÁN SZULTÁN HALÁLÁNAK EMLÉKEZETE A HAZAI KÉPZŐMŰVÉSZETBEN

PAPP JÚLIA¹

Bár az 1566-ban a szigetvári várat védő Zrínyi Miklósról életében – a kutatás jelenlegi állása szerint – nem készült képmás, hősi halála évétől kezdve számos portré örökítette meg alakját és terjesztette hírnevét szerte Európában. 1566 óta sok képi ábrázolását ismerjük Szigetvár török ostromának is, a 17. század végén pedig megjelent a képzőművészetben Zrínyi és katonatiszai hősi kirohanásának témája, mely napjainkig az 1566-os ostrom ábrázolásának legnépszerűbb ikonográfiai típusa (GALAVICS G. 1986, pp. 14–16; Buzási E. 1990; CENNERNÉ W. G. 1997; Mirkó Á. – Sinkó K. (szerk.) 2000, pp. 399–402; Tüskés G. 2003, pp. 93–113; Tüskés G. 2007, pp. 219–268; Tüskés, G. 2009, pp. 319–387).

A hazai vonatkozású műalkotásokon – érthető módon – ritkán találkozunk Szulejmán szultánnak az 1566. évi szigetvári ostrom során bekövetkezett halálára törtető utalással. A szultán holttestének hazaszállítását ugyanakkor több török miniatúra megörökítette (ФЕННÉR G. 1975). Jelen írás Szulejmán halála hazai emlékezetének néhány képzőművészeti példáját mutatja be.

Az 1566. szeptember 7-én hajnalban, az utolsó, győztes ostrom és Zrínyi Miklós halála előtt nem sokkal elhunyt Szulejmán (FODOR P. 2016, pp. 51–53). Sátorának helyén a törökök később a szigetvári vártól nem messze, a mai Turbék területén emléktűrbét, dzsámit, illetve az épületeket gondozó dervisek számára kolostort építettek. A település Szigetvár török fennhatósága alatt népszerű zarándokhellyé vált az „igazhítlúk” számára, az épületeket azonban a törökök kiűzése után nem sokkal a Habsburg-korország lerombolta, s a romok fölött lassan megkezdődött a mezőgazdasági művelés. A korábban széles körben elterjedt nézet szerint a turbéki Segítő Boldogasszony kegytemplomot a szultán számára készített síremlék romjai fölé építették (VARGA SZ. (szerk.) 2016). Azt, hogy Szulejmán egykori szigetvári táborának emléke századokon keresztül megőrződött, jelzi, hogy amikor 1797-ben Csokonai Vitéz Mihály – Zrínyi Szigeti veszedelmének kiadását tervezve – meglátogatta Szigetvárt, elment „a Várhoz, a tábor helyéhez, a Szulimán tábori Rezidentziájához...” (GALAVICS G. 1998, p. 312.) A tűrbe nagyon nagy valószínűséggel azonosítható helyét csak a legújabb régészeti kutatások

¹ MTA Bölcsészettudományi Kuratórközpont, 1014 Budapest, Országház u. 30, Papp.Julia@btk.mta.hu.

tárták fel a turbéki szőlőhegyen (TAKÁTS S. 1927, pp. 123–132; MOLNÁR J. 1965, pp. 64–66; HANCZ E. 2014, pp. 55–72; KRITANICS M. 2014; PAP N. – KRITANICS M. 2015).

A 17. században azonban Turbék még a hadszíntér része, stratégiai pont volt: a Rajnai Szövetség csapataival kiegészített, a költő és hadvezér Zrínyi Miklós által vezettet magyar haderő az 1663–1664. évi téli hadjáratban számos település – köztük pl. Babocsa, Pécs – mellett Turbékot is visszafoglalta a törököktől. Városok, várak elfoglalása mellett Zrínyiek félégettek a törökök számára fontos északi hidat is. „Páratlan siker volt ez a főként vereségeket és kudarcokat hozó évtizedek után, s Európa zengett Zrínyi dicsőségétől [...] németül, olaszul, franciául, angolul nyomtatott röplapok és hódoló írások szóltak alakjáról. Számos alkalommal *portréját*, a téli hadjárat térképpel illusztrált *eseményeit* is megjelenítették.” (GALAVICS G. 1986, p. 91.)

A törökellenes harcok idején a hadieseményekhez kapcsolódó sokszorosított grafikai ábrázolások kedvelt ikonográfiai típusa volt a lovas képmás. Ezek az ábrázolások lehetőséget adtak arra, hogy a győztes hadvezér, magas rangú kaionát a statikus beállítási portrékkal szemben olyan pózban öröklítség meg, mely látványosan reprezentálja az egyén ügyességét, kaionai rátemettségét. Különösen igaz volt ez azokra a lovas képekre, melyeken az ábrázoltak harc közben, vagy vágátzáva láharók. A típus magyar vonatkozású példái közül a legemblematikusabb Martheus Küssel *A magyar vitézség apotóziája Wesselényi Ferencnek ajánlva* című, 1663-ban készített rézislapi, melyen a magyar vitéz egy kardcsapással vágja le egy töröknek és a török lovának a fejét (GALAVICS G. 1986, p. 93). Bátorágót és harci erényt sugallt az a kiváló rézmetszet is, melyen „Jacob Sandart nürnbergi rézmetsző a küzdelem hevében, vágató lovon, kezében magasra emelt karddal ábrázolja a páncélingbe és mellvértbe öltözött, sisakos Zrínyi [Miklós]t, lova alatt lefejezett török harccsal, a hátrében széles horizontú csatáképpel.” (TÜSKÉS G. 2009, p. 22; CENNERNÉ W. G. 1997, D 70).

Zrínyi egy másik lovas képmásának, Marthaeo Lorentz Ulzmair rézmetszetének (CENNERNÉ W. G. 1997, D 69) a portrétypusát követte az az ismeretlen olasz mester által készített sokszorosított grafikai lap, melyen a lován kivont karddal vágató Zrínyi Miklós mögött az 1663–1664-es téli hadjárat térképe látható (CENNERNÉ W. G. 1997, D 148). A térkép középső részén egy égő vár ábrázolása mellett a következő olasz nyelvű képmagyarázat olvasható: „Il 26 feb° fu abbrugi: [giata] Turbech doue era sepelito il Cor di Solimanno Imperator de Turchi:” – azaz: „február 26-án felgyújtották Turbékot, ahol Szulejmán török szultán szívét temették el.”

1. ábra: Ismeretlen itáliai mester: A téli hadjárat térképe és Zrínyi Miklós lovas képmása. Rézmetszet. 1664. (Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcarnok)

Szulejmán halálának említésével Zrínyi egy másik lovas képen is találkozunk. A C. S. jelzést használó olasz mester által 1664-ben készített pompás rézmetszet (CENNERNÉ W. G. 1997, D 57) alapján következő felirat olvasható: „IL FAMOSS. mo CONTE NICOLO' DI SERINO PRENDI' DEL SAC. ROM. IMP. GENL. ETC. Vero eroe de nostri tempi che oltre la famosa Citra' delle cinque Chiese à tolto a Turchi tante altre Piazze fra' quali Segert doue morreggia 98 anni sono Solimanno Gran Sig. de Turchi ethora stringe Canissa con risoluzione di otenetia...”. Figyelemre méltó, hogy bár a kép Sandart Zrínyit ábrázoló említett metszetének beállításában egyező változata, azt a tényt, hogy Szulejmán török szultán 98 évvel korábban Szigetváron hunyt el, csak az itáliai mester tarottra emlékre érdemesnek. A megjegyzés Sandart képen nem szerepelt, ahogy a nürnbergi mesternak azon az 1660-as években készített, Zrínyi Miklós testvérét, a törökellenes hadjáratokban szintén harcoló, de 1671-ben a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvétele miatt kivégzett Zrínyi Pétert ábrázoló lovas képen

Az 1663–1664. évi hadisíkerék emlékét örökölte meg az az ismeretlen mesztár által 1665-ben készített lovas képmás is, mely a hadjárat során a törökök ellen Zrínyi Miklóssal együtt harcoló Esterházy Pált kivont karddal, vágatva ábrázolta, s melynek hátterében feltűnik Turbék kisméretű látképe (GALAVICS G. 1986, p. 97; CENNER W. G. 1997, D 149)².

3. ábra: Ismeretlen mester: Esterházy Pallóvas képmása. Rézmetszet. 1665.
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok)

015.

A kép bal alsó sarkában Szigetvárt a rézmetsző minaretekkel és török épületekkel jelenítette meg, s bár a felette egy magaslatra helyezett Turbék ideálképe sematikusabb, egy félhóddal díszített, minaretszerű tornyot s más épületterületeket itt is látnunk.

Az 1664-es hadjárat után *Mars Hungaricus* című hadtörténeti munkája (ESTERNÁZSY P. 1989) illusztrációjaként Esterházy Pál készítette azt a Turbékot ábrázoló, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára tékép- és tervtárában őrzött tollrajzot, melyen az akkori állapotoknak megfelelően a türbének, a dzsáminak, illetve az emlékhelyet gondozó őrző szerzetesek és katonák lakhelyének az alaprajza látható (ESTERNÁZSY P. 1989, p. 141; CENNERNÉ W. G. 1997, D 124; PAP N. ET AL. 2015). Esterházy munkájában ismereti a Turbékhoz kapcsolódó helyi hagyományokat: „Ez a váraska Szigettől nyugatra fekszik, s azt mondják, hogy Szolimánnak, a legserencsésebb török császárnak emlékére építették. Aki, midőn az 1566. évben nekikezdett Sziget ostromának – amelyet ama bátorágáról ismert hős, ennek a Zrínyinek nagyapja védett – egy bizonyos hársfánál, amelyet a törökök a mai napig a legnagyobb tiszteletben tartanak, a várból kiűzt ügyűgolyótól találva elesett. Így van-e vajon, nem vitatom, mivel nem hiányoznak, akik különféle módon írják le ennek a szultánnak halálát. Persze a Sziget környékén élő nép s maga a török is erősen ragaszkodik az előbbi véleményhez. A szultán belső szerveit később Turbékra vitték, s máig is ott voltak eltemerve, eddig érintetlenül; ezeket a törökök ezen esemény emlékeztetére a legnagyobb tiszteletben tartották, úgyhogy még Ázsia országaiból is nem kevés török jött ide kegyeletét leróni. De mihelyre a mieink kezére került, darabokra törték Szolimán márvány síremlékét, s az egész kis várat porrá égették.” (ESTERNÁZSY P. 1989, pp. 141–142.)

Turbék képeivel vagy helyének említésével ugyanakkor az 1566 és 1800 között Szigetvárról készült, majdnem száz látképen nem találkoztunk, s önálló sokszorosított grafikai ábrázolását sem ismerjük ebből az időszakból (SZALAI B. 2001, pp. 121–126; SZALAI B. 2003, p. 10).

Míg a fenti műalkotásokon Szulejmán Magyarországon bekövetkezett halálának tényére, illetve a halálának helyén létesített emlékhelyre vonatkozó utalásokat találunk, egy 18. század végi hazai műalkotáson, az 1751-től a bécsi akadémian tanult Dorffmaister Istvánnak (Buzási E. 2016, pp. 115–116) a szigetvári plébániatemplom kupoláját díszítő freskóján a halott szultán ábrázolásával is találkozunk.

4. ábra: Dorffmaister István. A szigetvári plébániatemplom kupolfreskója. 1788. Szigetvár, Szent Rókus plébániatemplom.

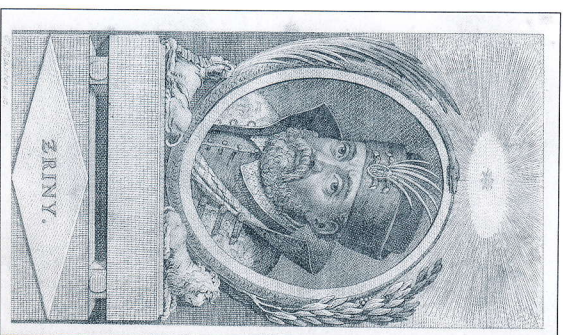
A szigetvári Szent Rókus plébániatemplom mai formáját Ali pasa 1580 körül befejezett dzsamijának többszöri átépítésével nyerte el. Szigetvár törököktől való visszafoglalása után több mint két évtizeddel, 1712-ben alakították át keresztény templommá. 1788-ban, a város visszavételének 100. évfordulója kapcsán a templom kupoláját Szigetvár 1566. évi török bevételenek, illetve 1689-es visszafoglalásának ábrázolásával díszítették (FÉBER L. 1913; GALAVICS G. 1997, 1998).

Molnár Imre, az 1989-ben elhunyt szigetvári helytörténész szerint „II. József, »kalapos király« nagy tisztelője volt a szigetvári Zrínyi Miklósnak. Mikor az 1780-években Szigetváron járt, ő vetette fel a gondolatot, hogy a vár visszafoglalásának 100. évfordulójára öröktársék meg a város és a vár védőinek hősi halálát és a vár visszavétel

nek történetét. Erre a célra 300 arany koronát ajánlott fel. A megbízást a neves soproni művész, Dorfmeister István kapta meg.” (MOLNÁR I. 2009, p. 125.) Molnár Imre nem közölte az információ forrását, ahogy a Magyar Katolikus Lexikon sem, mely szerint Dorfmeister II. József megrendelésére festette meg a freskót (MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON 2008, p. 263). Írott források hiányában ezt az adatot fenntartással kell kezelnünk, annál is inkább, mivel a szakirodalom szerint II. József csupán 1770-es utazása során, május 2–3-án látogatott el Szigetvárra (KURCSÁK K. 2004, pp. 200, 235, 471).³ Bár 1783-ban és 1786-ban is járt Magyarországon, Szigetvárt ekkor nem ejtette útba (RADICS, PETER VON 1890; KRATZER, R. 2014). Mivel a szigetvári plébániatemplom korabeli *Historia Domus* jelenleg lappang,⁴ ebből sem kaphatunk a kérdésre vonatkozó információt. Az mindenesetre bizonyos, hogy a 18–19. század fordulóján az osztrák történetírás Zrínyi Miklóst a birodalmi hősök közé sorolta: a „magyar Leonidas” élet-rajza és rézmetszetes portréja szerepel Joseph Hormayrnek a Habsburg Birodalom híres személyiségeit bemutató, húszkötetes (1807–1814) életrajzyűteményében (HORMAYR, J. 1807, pp. 90–91; vö. PAP J. 2012, II., p. 348). Nem zárhatjuk ki tehát, hogy II. József tisztelte a szigetvári hős emléket.

5. ábra: Johann Blaschke: Zrínyi Miklós. Rézmetszet. Könyvtulajdonos. 1807.

³ Kulcsár Krisztina szíves közlése szerint a király útinaplójában semmit sem jegyzett fel a városról, s útítársa, Albert herceg is csak a várat ismertette részletesebben emlékirataiban.
⁴ Kitanács Máté szíves közlése.

A templom kupolájának kifestését valójában a Szigetvárt 1769-ben megválasztott Festetics Lajos rendelte meg,⁵ aki már a mennyezetkép elkészíttetése előtt is kapcsolatban állt Dorfmeisterrel: 1781 körül vele festettette ki az újonnan épült templom falait (KOSTYÁL L. – ZSÁMBÉKI M. szek. 1997, p. 44; GALAVICS G. 1997, p. 310). A szigetvári ábrázolás témáját, vagyis a város török kézre kerülésénél való visszafoglalásának bemutatását – mely a felszabadulás közelegről centenáriumára kézenfekvő ötlet volt – feltehetően a megrendelő, Festetics Lajos határozta meg – utal legalábbis Péteri Takács József fennebb idézett úti beszámolójára. A kupolaívfestés Szigetvár elfoglalásának, 122 évig tartó török uralmának, visszafoglalásának, ill. a centenárium megünneplésének történetét elevenítette meg. A jelenetek alatt kronoszitikonok találunk, melyekben az ábrázolt eseményekre vonatkozó utalás, ill. az esemény évszáma szerepel.

A mennyezetkép művészi invenciója, kompozíciója – úgy tűnik – Dorfmeister származik, erre utal a festő szignatúrája:

„Stepha.

Dorfmeister inve.[nit] et

Pinxit.”

Dorfmeister a freskón nemcsak a földi eseményeket és az égi jelenéseket konnála szerves egységbe, hanem az elmúlt évszázadok történeteit is.⁶ A kupolaívfestésűen körbetűtő alsó felén megjelenített, 1566 és 1688 közötti események különülnek el élesen egymástól: a több mint egy évszázados török uralmat jelképező második jelenet bal oldalán például a sátoroszerű drapéria magától értetődő természetességgel nyúlik bele az első jelenet képkerébe.

A freskó első jelenete Szigetvár 1566. évi ostromát mutatja be. Az ábrázolás köpontiába a várból kirohanó Zrínyi Miklós került, akit ellenfelei a magasba emel-

⁵ Festetics Lajos unokaöccsének, Festetics Lászlónak a nevelője, Péteri Takács József a következőképpen jegyezte fel 1797. szeptember 5-én Szigetváron tett látogatásukról: „...megjártuk a várost többi közt meg néztük a Török által épült s most tisztosan ki írt Plébánia Templomot. Boldogult Festetics I. Bátyám azt, a Töröktől való viszsza vételnek századik esztendejében Dorfmeister híres képművész által festette és ezen négy külömbféle esetre mutató szavakat íratta a képek alá: István a Töröktől lett vétele emlékeztetére: SOLIMANNI Zrínlgye fátis SVBDITA” – majd ismertette a többi kép felíratait témáját is. MTAK Kéziratár, Kisfaludy Társaság iratai között, K 380/31. 1 recto. Az idézetet közl. GALAVICS G. 1997, p. 86; GALAVICS G. 1998, pp. 309–311.

⁶ Dorfmeister a szigetvári „templom boltozatára a magyarországi barokk egyházi festészetben a ismeretlen és ezért szokatlan, látványos csataképet festett, a történeti eseményábrázolás határo dominanciájával” GALAVICS G. 1997, p. 84.

⁷ A kronoszitikonokon Szigetvár visszafoglalásának dátumaként 1688, a felszabadítás centenáriumát ként pedig 1788 szerepel, de a várost valójában – hosszú alkudozások és ostromzár után – 1689 el hagyták el a törökök.

mett – mint Anceuszt – csak így győzhetik le.⁸ A jelenet bal oldalán a várba beözönlő, a védőket lemészároló törökök látunk, a jobb oldalon pedig „...a holt szultán fekszik nyílt sátrában, színpompás keleti szőnyeg fölött, ravatalon. A halott fölött ott függnek fegyverei.” (ÉBER L. 1913, p. 198).

6. ábra: Dorfmaister István. A szigetvári plebániatemlom kupolafreskójának részlete. Szigetvár ostroma 1566-ban. 1788. Szigetvár, Szent Rókus plebániatemlom.

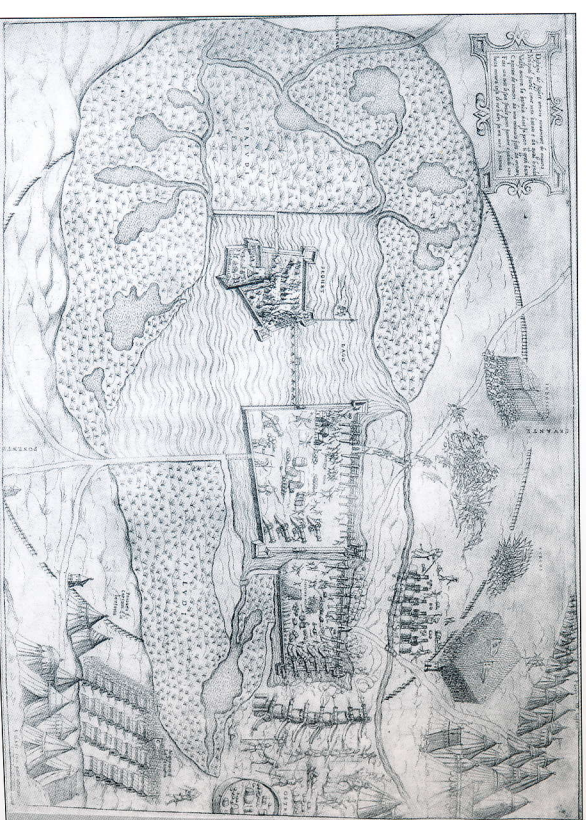
Zrínyi és társai hősi kirohanásának képzőművészeti megjelenítésével először egy 1694-ben megjelent német nyelvű könyv illusztrációján találkozunk (RYCAUT, P. 1694, p. 218; vö. CENNERNÉ W. G. 1997, A 109; PAPP J. 2012, I. p. 210). Bár Zrínyiek egyik sikeres kitörését már 1567-ben, illetve 1569-ben készült rézmetszetek is megörökítették (CENNERNÉ W. G. 1997, A 82, A 88), ezeken a képeken természetesen még nem a később emblematikussá vált jelenetet látjuk, hanem azt, hogy a madártávlatból ábrázolt várból néhány lovas egy közeli török csapat felé vágat.

⁸ Szigetvár 20. század eleji monográfiusa (NÉMETH B. pp. 281–282) a motívum néprajzi magyarázatát adja: „A nép epikai felfogása érvényesül Dorfmeister jeles képében, melyet 1784-ben a szigetvári egykori török templom kupolájába festett. Az volt a közhit a nép között, hogy Zrínyit addig nem lehetett megsebezni, míg lába a földet érte; a törököknek tehát mindenkép arra kellett törekednie, hogy őt a földtől valamiképp felemelje s a varázslatot megszüntesse. Dorfmeister képen e művelet végrehajtását látjuk érvényesülni. A törökök a megfogott Zrínyit a levegőbe emelve viszik, ezzel tehát megszűnik varázserője s a nyers erő diadalmaskodik a szellem felett.”.

7. ábra: Georg Andreas Wolfgang – Johann Andreas Thebott. Részlet Szigetvár ostromából. Rézkarc és rézmetszet. Könyvillusztráció. (In: Paul Rycart. Die Neu-eröffnete Ottomannische Pforte. Augsburg, 1694, 218.)

8. ábra: Domenico Zenoi (?): Szigetvár ostroma. Rézmetszet. 1567. (Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok)

A Zrínyi kirohánása jelenet megfestésekor először és ismeretelm szerint egyedülként Dorffmaister István öröklötte meg a nagy ellenfél, Szulejmán – másol és máskor bekövetkezett – halálát. A narratív ábrázolásra a művész munkásságában már korábban is találunk példát: a mosonmagyaróvári templom 1774-es kifestésekor alkalmazta először azt a módszert, „hogy – bár különböző nézőponttal – közös kompozícióba foglal egymástól eltérő helyen és időben játszódó jeleneteket.” (Kostyál L. – Zsámbéki M. szerk. 1997, p. 20.)

A kupolfreskó témájának meghatározásáról, illetve ikonográfiai programjának kidolgozásáról jelenleg csak annyi ismeretünk van, amit Péteri Takács József említett úti beszámolójában olvashatunk. A témát minden bizonnyal a megrendelő határozta meg, azt azonban nem tudjuk, hogy az egyes jelenetek kompozíciójának, az ábrázolt motívumoknak a kitalálásában volt-e szerepe, s ha igen, mennyi Festerich Lajosnak. Az akadémiai végzettségű Dorffmaister sokat foglalkoztatott, rutinos festő volt, elképzelhető, hogy a részlemegoldások kidolgozásában szabad kezet kapott – erre utal a fent említett szignója is. Bár a korszak hazai egyházi festészete kívánalmainak megfelelően olyan mennyezetfreskót készített, amely azt sugallta, „hogy a magyar történelem jelentős fordulópontjainál a mennyei segítségnek ... döntő fontosságú szerepe volt...” (GALAVICS G. 1980, p. 64), a történelmi hűség iránti igény jeleként hangsúlyt fektetett az egykorú történeti események – az első jelenetben például Szulejmán Szigetváron bekövetkezett halálának – bemutatására is. A Dorffmaister által esetleg használt történeti források ismeretének hiányában úgy vélem, nem lesz felesleges néhány Zrínyi és Szulejmán halálával, illetve ketjük halálának időpontjával kapcsolatos, a freskó elkészítése előtti időszakból származó történeti és irodalmi említés, illetve képzőművészeti ábrázolás összegyűjtése, mivel ezekből képer kaphatunk arról, milyen motívumokat ismerhetett, mik közül válogathatott a festő.⁹

A történetírásban, a humanista irodalmi alkotásokban és a népköltészetben az első időkből mind Zrínyi, mind Szulejmán halálára vonatkozóan különböző narratívák alakultak ki.¹⁰ Zrínyi esetében a későbbi kánonképzés alapjául szolgáló leírással – hogy tudniillik az ünnepi ruhába öltözött szigetvári hős a vitézeinek tartott buzdító beszéd után a biztos halál tudatában társaival együtt kirohant az ellenségre – már az ostromot túlélő szemtanú, Zrínyi inasa, Ferenac Črnko (Cserenkő Ferenc) visszaemlékezésében találkozunk.¹¹ A hazai történetírásban – elsősorban Forgách Ferenc és Istvánffy Miklós nyomán – a kirohánás motívuma élt tovább. Ez a történet szerepelt a Zrínyi hősi halála

kánonjának tudatos megerősítésére törekvő, 1587-ben Wittenbergben megjelent Zrínyi albumban (*De Sigeho Hungariae propugnaculo*),¹² s ezzel találkozunk a költészeti alkotások egy részében is.

Felületet nem ismerő hősként jelenik meg Zrínyi Christian Schesaeus százsz humanista költő Ruinae Pannonicae című hőskölteményében, melynek egyes részei 1571-be nyomtatásban is megjelentek:

“S ime kiránya legott sarlós kardját a hüvelyből
(Drága egy emlék volt, emléke az ősi eténynek)
S szóla ekép: “Eme kard vala, melylyel nyertem az első
Harcsi babért, a mely által az égig hat föl a hítem.
Vedjem hát a halálig a hős nevem’ ezzel a karddal,
Míg forgani birom s mozdulni bir a kezem még!”¹³

Bene Karnarutic 16. századi horvát költő Szigetvár elfoglalása című, 1584-ben kiadott kiadósában a katonái élen a római Coclesként harcoló Zrínyiről így írt:

„Karddal nem győzhették, szablyával nem győzték,
Pusztító puskával messziről megölték!”¹⁴

Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a Zrínyihez kapcsolódó hőskultusz alapjául jelentő kirohánás-toposz csak később vert erős gyökereket. A História az Szigetvára vesztéséről (*Sziget veszességéről való Historia*) című, az ostrom évében keletkezett történeti énekek például még a következőket olvashatjuk:

„Vég ustrumon Zríni Miklós nem vala,
Mert halálos ágyában fekszik vala,
Nyolczadik Ustromon sebösült vala;
Egy jancsár, ágyához akadt vala.

⁹ A kupolfreskó kompozicionális előképeiről, a felhasznált képi toposzokról lásd GALAVICS G. 1997, p. 87.

¹⁰ A legkülönbözőbbek közé sorolhatjuk azt az Esterházy Pál hadtörténeti munkájában olvasható, fentebb idézett variációt, mely szerint a várba kiűrt ágyúgolyó végzett a szulitánal. ESTERHÁZY P. 1989, p. 141.

¹¹ Számolni kell természetesen azzal, hogy Cserenkő műve nem azonnal készült el, és nem dokumentarista pontosságra törekedett – bár rendkívüli részletes és adatgazdag –, hanem elsősorban a védőknek kívánt emléket állítani, és ez önkéntelenül a múlt szelekciójával járt együtt.” FODOR P. – VARGA SZ. 2016.

¹² Facsimile kiadása: DE SIGETHO 1587. Vö. SZABÓ A. 2009, pp. 151–158. „A gyűjtemény egy történelmi fordulópont, Magyarország és a keresztényiség sorsát meghatározó esemény rangjára emelte a ostromot, miközben a vár elfoglalását a támadók erejét megerősítő vereséggé, a vesztés győzelme nézőpontjára alakította át. Az összecallítás jelzi, hogy Zrínyi és az ostrom emléke 1587 táján reprezentatív történeti hagyományként, győzelmi mítoszként élt a családban... Mindez jelzi azt is, hogy az ostrom és Zrínyi alakja a reaktív kanonizáció, a költészet és a historiográfia kölcsönhatásának következtében a 16. század végére elnyerte mitológiai dimenzióit.” TÜSKÉS G. 2016, pp. 132–133.

¹³ HEGEDÜS I. 1906, pp. 173–174.

¹⁴ Ének a szigeti várról. In: Zrínyi ÉNEKEK 1956, p. 53; vö. FRANKOVICS Gy. 2016a, p. 150.

Harmadnapig az jancsár eltitkolá,
Hogy meghalna, eszébe vötte vala,
Az basáknak megjelönte vala,
Fejét az vícéznek elvörték vala.”¹⁵

Ugyanez a motívum hagyományozódott tovább több idegen nyelvű történeti éneken, népképekben is.¹⁶

Zrínyi halálával kapcsolatban különböző, néha legendai elemeket is tartalmazó narratívákkal találkozunk a 16. századi követi beszámolóikban, politikusi levelezésekben és a nyomtatott hírlévelekben is (Fodor P. – Varga Sz. 2016). Az európai (keresztény) értelmezéstől gyökeresen eltérő leírását adja Zrínyi halálának a török Kátib Mohamed, aki egy ideig Szokollu Mehmednek, Szigetvár elfoglalójának a titkára volt: „a vár védelmezésére rendelt horvát bán, az Izrinszki néven ismeretes szerencsétlen és gonosz is élve elfogott, s mikor megkötözvetve a szerencsés pasa elébe vitetett, a hit harcosai az Izrinszki nevű hitetlenre rohantak és az átkozottat karddal darabokra vagdalták.” (Thúry J. 1896, p. 388.) Mohammed Eszád történetíró szerint Zrínyit a szultán elé vitték, ő tehát az „igaz hit” diadalának hangsúlyozása érdekében felcserélte Zrínyi és a szultán halálának időpontját. Más török történetírók – például Ibrahim Pecsevi – ugyanakkor Zrínyi kirohánásáról számoltak be (Thúry J. 1896, p. 388).

Míg Zrínyi halálának híre hamar elterjedt, Szulejmán elhunytáról Európában csak később szereztek tudomást. Az ostrom évében keletkezett, fennebb említett törtéti éneken ugyanakkor már találkozunk azzal a motívummal, mely később a humanista költészetben és a népképekben is megjelenik, miszerint a szultán halálát a sikertelen ostrom miatt a lelken elhatalmasodó harag és kétségbeesés okozta (Zrínyi énekek 1956, p. 49; vö. Tüskés G. 2016, p. 130).

Ezzel a magyarázattal találkozunk Schesaeus művében is:

„Ám a török császár szíve tombol, forr a haragról
És az emésztő gond zaklatja szünetlen a lelkit.
Már nem bírja tovább el a szégyent és nem a romlás
Gondolatát, amely őt, a vezéreit éri s a népet:
Trónja magas polczául alá lezuhanva rogy össze.

¹⁵ História az Szigetvárnak vesztéséről. In: RMKT VII, p. 309.

¹⁶ Pl. Ének a szigeti váról. In: Zrínyi énekek 1956, pp. 71–72. Zrínyi alakja itt még nem heroizálódik – hangsúlyozza Tüskés G. 2016, p. 130. A témához lásd még: Frankovics Gy. 2002; Frankovics Gy. 2016b.

Dermed a teste, halálnak a jégkeze rette merevvé,
Nyögve leszáll a sötét árnyakhoz búsan a lélek.”¹⁷

A százsz költő megemlíti, hogy a basák nem hirdetik ki azonnal a szultán halálát, hanem azt mondják a népeknek, hogy rettentesen haragszik, amiért még nincs elfoglalt a vár, harcba tüzelve ezzel a katonákkal.

Hasonló leírást olvashatunk Schesaeus korrátusa, Brne Karnarutic művében is:

„Beteg lett a császár. Megállott sátránál,
Búsult is erősen övéi romlásán.
Szomorúságában nagy gyász szállott rája,
S hogy indult a várhoz, útközben megállta.
Meg-megállott szíve, verejték belepte.
S jött a kaszás halál, hogy őt is levejje.
Már Szokolovics bég, amikor meglelte,
Kinyújtózva holtan, fékküdt megmeredve.
Hívtai; de hiába, nem szólhatott ő már,
Kilehelte lelkét nagy Szolimán szultán...”¹⁸

A korábbi időkben nem volt konszenzus Zrínyi és a török szultán halála időpontján sorrendjében sem. Nemcsak egy török történetírónál találkozunk – mint fennebb láttuk azzal, hogy Szulejmán később halt meg, mint Zrínyi, hanem egy horvát hősi éneken

„...Zrínyi Miklós kitört immár harmadjára
jó vitézeivel, kardját kézben tartja.
Amerre ő megy, az ellenség földre hull,
így távolodott el Szigetnek várától.

Minő balszerencse, jancsár meglőtte,
Zrínyi Miklós úrnak csípőjét találta.
Ő meg lován ülve, karddal vagdalkozott,
ekkor vitézi mellét másik golyó érte.

¹⁷ Hegedüs I. 1906, p. 170.

¹⁸ Frankovics Gy. 2016b, 149. Az uralkodó halálát egy szlovák népkép szerint is eltitkolják. Zrínyi énekek 1956, p. 65.

Nagy a szomorúság, harmadszor meglőtték,
vitézi homlokát golyó átütötte,
leesett lováról a fekete földre,
legott rárontott az átkozott törökje.

És ott helyben menten a fejét levágták,
és vitték azonnal Szolimán császárnak.
Zrínyi vitézei sokat vagdalkoztak,
lelőtték őket mind a gonosz janicsárok.”¹⁹

Megleherős költői szabadággal járt el Zrínyi és Szulejmán halálának leírásában a költő Zrínyi Miklós a *Szigeti vészdelem* utolsó, 15. énekében, ahol Zrínyi maga öli meg a szultánt:

„97.

Szulimán jó lóra ülni igen siet,
De bán gyorsasága már régen ott temett,
Tízet ottan levág császár segítségét,
Igy császárnak osrán Zrini szólni kezdett:

98.

„Vérszopó szelendek, világnak tolvaja,
Telhetlenségednek eljűtt órája;
Isten büneidet tovább nem bocsátja,
El kell menned, vén eb, örök káhozatra.”

99.

Igy mondván, derekában ketté szakasztá,
Vérét és életét az földre bocsátá;
Átkozódván jelkét császár kiindítá,
Mely testét éltében oly kevélyen tartá.

¹⁹ FRANKOVICS Gy. 2016a, p. 151.

100.

Ez volt vége az nagy Szulimán császárnak,
Ez az ő nagy híres hatalmasságának,
Az Isten engedte gróf Zrínyi Miklósnak
Dicséretit ennek hatalmas próbának.”

9. ábra: Matthias Zündt. Zrínyi Miklós. Rézmetszet. 1566.
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcarnok)

A költő az isteni igazságszolgáltatás erejét a szigetrári hős Szulejmánénál később bekövetkező halálának tényében a 15. ének korábbi részében is hangsúlyozta. A végső ütközet előtt Gábrriel arkangyal így biztatja Zrínyit:

43.

„Angyali légiót küldött Isten néked
Te segítségedre, kivél megyőzheted
Ezt az nyavalyában zabált ellenséged.
Kik pokolbul jüttek kevélyen ellened.

44.

Azért vidámitis meg emberi szívedet,
Duplázd meg utolján nagy vitézségedet;
Ne lássa vén tolvaj elvágott fejedet,
Hanem az föld alá küldd előbb ü lélkét.”

A szigetrári templom kupolfreskóján az 1566. évi ostromot ábrázoló jelenet egyik kulcsgondolata véleményem szerint annak az isteni igazságszolgáltatásnak a dicsérete, amivel Zrínyi fenebbi sorában is találkozunk: Isten megadta a kegyet Zrínyinek, hogy később haljon meg, mint Szulejmán. Dorffmaister a freskón Zrínyit még élőként, míg Szulejmánt kiterítve ábrázolta.

A keresztény hűnek a pogány törökök – a freskó képi világában Zrínyinek Szulejmán – fölött aratott erkölcsi diadalát Dorffmaister azzal is hangsúlyozta, hogy kupolfreskóján megjelenítette a Zrínyihöz a képzőművészetben és az irodalomban szinte halála pillanatától kapcsolódó mártírság-motívumot: míg a szulánnak csak a pothüvelyét festette meg, Zrínyi esetében mennybéljutásának, „örökéletének” bizonyosságai is ábrázolásra kerültek. A földi történések feletti égi szférában egy angyalt látunk, kezében keresztrel és a mártírságot jelképező pálmaággal, s Szűz Mária is Zrínyire mutatva ajánlja fel a vitéz hőstettét áldozatként Krisztusnak.

A Zrínyi-ábrázolások eme fontos ikonográfiai elemével már évszázadokkal korábban találkozunk. Mathias Zündt nürnbergi rézmetsző Zrínyi Miklós 1566-ban készített posztumusz portréjára az égből leszálló angyalalakat metszett, aki keresztrel és mártírkoszorút hoz a még élőként ábrázolt hősnék (CENNERNÉ W. G. 1997, A 9). A kereszténységet védelmező hős dicsőségét reprezentálta az az allegorikus festmény is, melyet feletheően Zrínyi Miklós fia, György rendelt meg. Zrínyi a festményen a keresztre feszített Krisztus előtt imádkozik, akinak a lábai elé angyalok helyezik –

mintegy a szigeti védő mártírságának attribútumaként – Zrínyi sisakját és fegyvert. Egy másik angyal a hősök babérl koszorújával koronázza meg Zrínyit (GALAVICS 1986, p. 24; Buzási E. 1990; CENNERNÉ W. G. 1997, A 39)²⁰.

10. ábra: Ismeretlen mester: Zrínyi Miklós allegorikus ábrázolása. Olajfestmény. 16. század vége. (Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria)

A honért harcoló hős vitéz képével párhuzamosan Christian Schaeusnál is megjelent a keresztény hitért, Krisztusért életét áldozó mártír alakja. Zrínyi és a vele együtt hősi halált halt katonák sírversének a költő a következő sorokat ajánlotta:

„...Vége midőn az örök Végzet törvénye akarja,
Mind egy szálíg e helytt elesének a hős túsában,
Véröket ontva honért, Krisztushoz hűk a halálíg,
Földön örökké él a nevők s fenn az égbe, kivívtrák
Vértanú szentek közt örök életnek koszorúját.”²¹

²⁰ A motívum megjelenik az égből alászálló Gábrriel arkangyal leírásakor a Szigeti veszedelmekben is: 40.

²¹ Az másik kezében egy szép pálmaágot koszorúval együtt magassan fölartott.”

²² Hegedűs I. 1906, p. 176.

A szigetvári hősök apotézisának jelenete zárja a *Szigeti veszedelmet* is:

„107.

Angyali legió ott azonnal leszáll,

Dicsérik az Istent hangos musikával.

Gábrriel bán lelket két tized magával,

Földről felemeli gyönyörű szárnyával.

108.

És minden angyal vizz magával egy lelket,

Isten eleiben így viszik ezeket.

Egész angyali kar szép musikát kezdett,

És nékem meghagyák, sómnak tegyek véget.”²²

Az isteni igazságszolgáltatás fenti gondolatának – s így Dorffmaister freskója ikonográfiai programjának – is része lehet a Zrínyi hősi halálához a 16. század óta kapcsolódó *devictus vincit*, vagyis a „legyőzött győz” toposz.²³ Bár Zrínyinek az utolsó napokig nem voltak ilyen ambíciói, azonnal a törökellenes Habsburg Monarchia egészének hőse, sőt „katonaszenteje” lett, példájából pedig nagyon sok erőt merítettek a későbbi évtizedekben. Zrínyi után magyar hős nem viselkedhetett másképp...” (VARGA Sz. 2016a, p. 30).

A kupolafreskó Szigetvár 1566. évi ostromát ábrázoló jelenetének másik fontos jelentésére – egyfajta ubi sunt vagy vanitas motívumként – a sors és a szerencse forgandóságának²⁴ a hangsúlyozása. Bár Szulejmán győzött 1526-ban Mohácsnál, ő foglalta el 1541-ben Budát, s terjesztette ki hatalmát a magyar királyság egy részére, a halál az egykori diadalmas győzőt is legyőzte. A két „vezér” ostrom alatti egyidejű halálának fátumszerűségére utal a kép alatt olvasható kronosztikon is:

SOLIMANI ZRINYI VE / FATIS SVB DITA (Szolimán és Zrínyi végzetének beteljesedésével elbukott).²⁵ A római számokat jelző betűk az 1566. évszámot adják ki.

²² Vö. KLANICZAY T. 1964, p. 135.

²³ Klaniczay Tibor hangsúlyozta, hogy ez a toposz lett a *Szigeti veszedelem* „eszméi-művészi felépítésének” a központi kérdése. KLANICZAY T. 1964, pp. 135–136. A toposz megjelenésétől az 1587-es Zrínyi albumban lásd DE SIGETHO p. 24; Tüskés G. 2016, p. 132.

²⁴ A Fatum és a Fortuna értelmezése nemcsak Zrínyi *Szigeti veszedelmében* foglalt el fontos helyet, hanem a barokk irodalomban és képzőművészetben is.

²⁵ ÉBER L. 1913, p. 195. nyomán közli: GALAVICS G. 1997, p. 86.

Zrínyi Miklós és Szulejmán halálának és hírnevének összekapcsolása Schesaeusnak az 1587-es Zrínyi-albumban is közreadott Zrínyi-epitáfiumában is közunk. A költeményben mind az isteni igazságszolgáltatás, mind a fátumszerűt mind a *devictus vincit*, illetve Zrínyi mártír-sága fent említett motívuma megjeleni

„Méltóképpen járt el a sors, amikor gróf Zrínyit

Kegyetlen halállal sújtotta, s vele együtt

A törvényeket, a jogokat, diplomákat és a legigazabb

Kegyeséggel együtt járó hitet leromboló Zsarnokot is.

Míg ez rútul a szűzlányokat gyalázza

(S jobb keze még meleg volt a meggyilkoltak véréből),

Amaz - mielőtt fejét levágták volna - bátran támadta seregét,

És számtalan gétát a poklok mélyére küldött.

Így esett el, s lett örök időkhig győzzedelmes csillag,

Liburnia legnagyobb hírneve, éke,

És a zsarnok Szulejmán halálával saját halála

Örökre megemésztette e világon.

Így amíg csak megmarad emlékezete Szulejmán nevének,

Addig örökre él majd a te hírneved is.

Ezalatt békésen nyugszol halotti urnádban,

Ó, Hős, ki az isteni férfiak közé tartozol.

A Krisztus népéért kiontott véred, Neked, aki az övé vagy,

Maga Krisztus saját vérének adományával váltja meg.” (*Leγγελ Reka fordítása*)

26

„Justior at Comitem promouit causas Zerinum

Quod rigidae voluit iura subire necis.

Nimirum leges abolentem et iura Tyrannum

Templaque, syncera et cum pietate fidem.

Ad foeda innuptas rapientem et supra puellas,

(Quius et immani dextera coede tepet)

Christiadum à iugulo dum infracta mente repellit,

Mergi et innumeros tartara ad ima Geras.

Occidit aeternos victurum sydus in annos,

Summa Lyburniaci fama decusque soli,

Sed mors illius Solimanni morte Tyranni

Perpetuo in terris nobilitata manet.

Ergo dum memori Solimanni nomen in acuo

Et tua perpetuo fama vibebit, erit.

Interea placida requiescas conditus vna

Heros, diuinis adnumerate vitis.

Effuso tibi dum Christi pro plebe cruore

Dona feret Christus sanguinolenta, suo.” DE SIGETHO 1587, o. n. Vö. Tüsk

2016, p. 131.

Dorffmaister ugyanakkor Szulejmánt méltó ellenfélként, reprezentatív módon, a szultáni sátor előtt felállított halotti ravatalon fekve, fegyvereivel körülvéve ábrázolta. A szultán – mint láttuk – 1566. szeptember 7-én hajnalban uralkodói sátrában hunyt el, csupán 10–12 órával Szigetvár bevétele és Zrínyi Miklós halála előtt. A legendák szerint – amelyeket a történeti kutatás egyelőre nem támasztott alá – belső szerveit kiemelték, és a helyszínen elemették, a testet pedig tartósították. Más verzió szerint ideiglenesen elhantolták, majd később elszállították Izszambulba, abba a mauzóleumba, amelyben ma is nyugszik (Pár N. – KIRÁNYCS M. 2016).

Igen korán találkozunk azonban a szultán nyilvános, ünnepélyes ravatalának leírásával is. Schesaeus hőskölteményében ezt olvashatjuk:

„Közbe kihirdették a halálát nagy Szolimánnak

És a török tábor temetéshez készülvén nagyban:

Egy rész párolgó üstökből hord vizet ottan

És megmossa hideg testét, s keni drága kenőccsel.

Fölzokogák, s midőn ravatalra tevék föl a holtat,

Szemfedelet gyászszal beborítják, sírva, jajongva;

Más rész készülvén útra, honába kísérni a testet

És a tömördek gyászmenerét, haza indulva búsan.”²⁷

A végutisztességet tehát – Schesaeushoz hasonlóan – Dorffmaister is megadta a szultánnak, hangsúlyozva ezzel Zrínyi tetteinek nagyszerűségét: méltó ellenféllel harcolva lett Európa hőse és a keresztény hit mártíja.

IRODALOM

ÁCS PÁL (szerk.) (2015): *Estherházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életphyla a politika és a művészet határvidékén*. reciti, Budapest, 616 p.

BUZÁSI ENIKŐ (1990): Zrínyi és a késoáreneszánsz vicezi allegória. A szigetvári hős festett apo-teóziisa. In: GALAVICS GÉZA (szerk.): *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. JATE, Szeged, pp. 431–442.

BUZÁSI ENIKŐ (2016): *Források a magyarországi, erdélyi, valamint magyar megrendelésre dolgozó külföldi művészek bécsi akadémiái tanulmányához (1726–1810)*. MTA BTK, Budapest, 416 p.

CERNERNÉ WILHELM GIZELLA (1997): *A Zrínyi család ikonográfiája*. Balassi Kiadó, Budapest, 251 p.

²⁷ Hegedűs I. 1916, p. 176.

DE SIGETHO (1587): *De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album)*. Wittenberg, 158 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XV). Facsimile kiadás Szabó András tanulmányával Budapest, 1987, 126 p.

ÉBER LÁSZLÓ (1913): A szigetvári plébániatemplom kupolafestménye. In: *Magyarország műemlékei*, 3. Budapest, pp. 193–220.

ESTERNÁKZY PÁL (1989): *Estherházy Pál Mars Hungaricus*. Saját alá rendezte és ford. IVÁNNY EMMA, bev. és szerk. HAUSNER GÁBOR, Zrínyi Kiadó, Budapest, 562 p.

FENÉR GÉZA (1975): *Török miniatűrök a magyarországi hódoltság koráról*. Magyar Helikon Sorvina, Budapest, 30 p. + 51 tábla.

FODOR PÁL (2016): A biológus, halott szultán. Mikor halt meg Szulejmán? *Műlt-kor. Történelmi Magazin* 2016 nyár, pp. 51–53.

FODOR PÁL – VARGA SZABOLCS (2016): Zrínyi Miklós és Szulejmán szultán halála. *Történelmi Szemle* 58 (2) pp. 181–201.

FODOR PÁL – VARGA SZABOLCS (2016a): Legendák és valóság: Zrínyi Miklós és Szulejmán halála. http://mra.hu/tudomany_hirei/legendak-es-valosag-zrinyi-miklos-es-szulejman-halala-106747

FRANKOVICS GYÖRGY (2002): *Zrínyi énekek és féltégyezetek. Horvát, szerb, bosnyák és szlovák népi énekek*. Frankovics és Társa Kiadói Bt, Pécs, 272 p.

FRANKOVICS GYÖRGY (2016a): „Minket holnap itten holtnak kiterítenek.” Zrínyi és Szulejmán halálának képe a krónikákban és a (nép)költészetben. In: JÁNOSI ZOLTÁN (vál. és szerk.), *Emléknyáz Szigetvárnak*, pp. 146–158.

FRANKOVICS GYÖRGY (2016b): *A megénekelt Zrínyi*. Napkút Kiadó, Budapest, 211 p.

GALAVICS GÉZA (1980): A történeti téma. In: *Művészet Magyarországon. Katalógus*. MTA Művészettörténeti Kurató Csoport, Budapest, 1980, pp. 63–72.

GALAVICS GÉZA (1986): *Köcsünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 180 p.

GALAVICS GÉZA (1997): Dorffmaister István történeti képei. In: KOSTYÁL LÁSZLÓ – ZSÁMBÉK MÓNKA (szerk.): *Dorffmaister István emlékkiállítás*, pp. 83–109.

GALAVICS GÉZA (1998): A szigetvári Dorffmaister-freskó és a Festetichek. In: BARDOLY ISTVÁN – LÁSZLÓ CSABA (szerk.): *Központ Tibor bettenedik születésnapjára. Tanulmányok* (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 10.) Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, pp. 309–317.

HANCS ERIKA (2014): Nagy Szulejmán szultán Szigetvár környéki sátorhelye, halála és síremléke az oszmán írott forrásokban/Osmanlı Kaynaklarına Göre Kanuni Sultan Süleyman'ın Szigetvár'daki Oraq Yeri, Ölümü ve Türbesi. In: PÁR NORBERT (szerk./ed.): *Szulejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Szigetvár'daki Hatırası*, pp. 55–71.

HEGEDÜS ISTVÁN (1906): Schesaeus Keresztély latin költeménye „De Capto Zigettho”: Felolvasás műfordítása bevezetéssel az 1905. november 29-iki rendes havi ülésen. *A Kisfaludy-társaság Évkönyve*, pp. 158–176.

- HORMAYR, JOSEPH FREIHERR VON (1807): *Oesterreichischer Plutarch, oder Leben und Blühnise aller Regenten und der berühmtesten Feldherren, Staatsmänner, Gelehrten und Künstler der oesterreichischen Kaiserstaaten*. VII. Doll, Wien, pp. 90–91.
- JÁNOSI ZOLTÁN (2016) (vál. és szerk.): *Emlékpajzs Szigetvárnak. 1566–2016. Világutás a „Zrínyi Miklós – Szigetvár 1566” emléktű történelmi, irodalomtörténeti tanulmányából, műalkotásai-ból és innenji dokumentumaiból*. Magyar Napló, Budapest, 383 p.
- KITANICS MÁTÉ (2014): Szigetvár–Turbék: A szultán temetkezési helye a 17–18. századi magyar, német és latin források tükrében/Sigetvár–Turbék: 17–18. Yüzyıllara Ait Macarca, Almanca ve Latince Kaynaklar Temelinde Kanuni Sultan Süleyman’ın Mezarının Olusturulduğu Bölge. In: Pap Norbert (szerk./ed.): *Szülejmn szultán emlékezete Szigetvár/Kanuni Sultan Süleyman’ın Sigtvár daki Hanrası*, pp. 91–109.
- KIANICZAY TIBOR (1964): *Zrínyi Miklós*. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 14.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 852 p.
- KOSTYÁL LÁSZLÓ – ZSÁMBÉKI MONIKA (szerk.) (1997): *Dorffmaister István emlékkiállítás. Katalógus*. Szombathely–Sopron–Eisenstadt, 350 p.
- KRATZER, ROLAND (2014): *Die Reisen Josephs II.* Diplomarbeit, Universität Graz.
- KULCSÁR KRISZTINA (2004): *II. József utazásai Magyarországon. Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773*. (Doktori mestermunkák) Budapest, pp. 200, 235, 471.
- MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON (2008): *Magyar Katolikus Lexikon*. XIII. kötet. Szent István Társulat, Budapest, p. 263.
- MIKÓ ÁRPÁD – SINKÓ KATALIN (2000) (szerk.): *Történelem–kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolataiból Magyarországon*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, VI–17, pp. 399–402.
- MOLNÁR JÓZSEF (1965): Szulejmán szultán síremléke Turbéken. *Művészettörténeti Értesítő* 14 (1), pp. 64–66.
- MOLNÁR IMRE (2009): A szigetvári plébániatemplom kupolfreskója. In: Uő, *Válogatott írásai*. (A Szigetvár Várbaráti Kör Kiskönyvtára, 23.) Szerk.: RAVASZDI LÁSZLÓ. Szigetvári Várbaráti kör, Szigetvár, 207 p.
- NÉMETH BÉLA (1903): *Szigetvár története*. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs. Reprint: Históriaantik, Budapest, 2011, 389 p.
- PAP NORBERT (szerk./ed.) (2014): *Szülejmn szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman’ın Sigtvár daki Hanrası*. (Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf. – Különszám.) PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 135 p.
- PAP NORBERT – KITANICS MÁTÉ (2015): Nagy Szulejmán szultán szigetvári tübétének kutatása (1903–2015). *Mediterrán és Balkán Fórum* 9 (2), pp. 2–19. https://www.academia.edu/15409214/Nagy_Szulejm%C3%A1n_szult%C3%A1n_sigt%C3%A1r_t%C3%BCb%C3%A9nek_C3%A9nek_kutat%C3%A1sa_1903-015_The_research_history_of_the_tomb_of_Suleiman_the_Magnificent_in_Sigt%C3%A1r_1903-2015
- PAP NORBERT – KITANICS MÁTÉ – GYENIZSE PÉTER – HANCZ ERIKA – BOGNÁR ZOLTÁN – TÓTH TAMÁS – HAMORI ZOLTÁN (2015): Finding the Tomb of Suleiman the Magnificent in Sigtvár, Hungary: Historical, Geophysical and Archeological Investigations. *Die Erde* 146 (4), pp. 289–303.

- PAP NORBERT – KITANICS MÁTÉ (2016): Mekkára tájoltva. A szigetvári Szulejmán-tübe kutatása. In: JÁNOSI ZOLTÁN (vál. és szerk.): *Emlékpajzs Szigetvárnak*, pp. 119–122.
- PAP JÚLIA (2012): *Könyv és kép a 19. század elején. Blaschke János (1770–1833) illusztrációinak katalógusa*. I–II. Argumentum Kiadó, Budapest, 1184 p.
- RADICS, PETER VON (1890): *Die Reisen Kaiser Joseph (sic) II. und die Volkswirtschaft in Österreich-Ungarn*. Wien, 74 p.
- RXCAUT, PAUL (1694): *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte*. Johann Jacob Schöning, Augsburg, 570 p.
- SZABÓ ANDRÁS (2009): Das ‘Zrínyi-Album’ (Wittenberg 1587) im Lichte der neueren Forschung. In: KÜHLMANN, WILHELM – TÜSKÉS, GÁBOR (Hrsg. unter Mitarbeit von BENE, SÁNDOR). *Militia et litterae. Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*. (Frühe Neuzeit 141.) Niemeyer, Tübingen, pp. 151–158.
- SZALAI BÉLA (2001): *Magyar várak, városok, faluk metszeteiken 1515–1800. I. kötet: A magyarországi Publikus Bt., Budapest, 154 p. (314 t.)*
- SZALAI BÉLA (2003): *Magyar várak, városok, faluk metszeteiken 1515–1800. I. kötet: A magyarországi Kiegészítések I.* Publikus Bt., Budapest, 131 p.
- TAKÁTS SÁNDOR (1927): Nagy Szolimán császár sírja. In: Uő, *A török hádlóság korából*. (Rakozok a török világból, IV) Genius, [Budapest], pp. 123–132.
- THÚRY JÓZSEF (1896): *Török történetiőr. II. kötet (1521–1566)*. MTA, Budapest, 426 p.
- TÜSKÉS GÁBOR (2003): Egy lapos paraszti fametszetek a 18–19. században. *Néprajzi Értesítő* 85, pp. 93–113.
- TÜSKÉS GÁBOR (2007): A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai. In: BENE SÁNDOR – HAUSNER GÁBOR (szerk.): *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben*. Zrínyi Kiadó, Budapest, pp. 219–268.
- TÜSKÉS GÁBOR (2009a): A költő és hadvezér Zrínyi Miklós ikonográfiája a 17. században. I. FÓRZS GERGEY (szerk.): *Aranyozás. Tanulmányok Komorpay H. János hatvanadik születésnapján*. reciti, Budapest, pp. 18–25.
- TÜSKÉS, GÁBOR (2009b): Zur Ikonographie der beiden Nikolaus Zrínyi. In: KÜHLMANN WILHELM – TÜSKÉS, GÁBOR (Hrsg. unter Mitarbeit von BENE, SÁNDOR): *Militia et littera. Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*. (Frühe Neuzeit, 141.) Niemeyer, Tübingen, P 319–387.
- TÜSKÉS GÁBOR (2016): Az 1566-os szigeti ostrom és Zrínyi Miklós a magyarországi irodalomban. In: JÁNOSI ZOLTÁN (vál. és szerk.): *Emlékpajzs Szigetvárnak*, pp. 129–139.
- VARGA SZABOLCS (2016a): Devictus vincit. A Magyar Királyság sorsforduló a közép és kora újkor határán (1439–1566). In: JÁNOSI ZOLTÁN (vál. és szerk.): *Emlékpajzs Szigetvárnak*, p. 30.
- VARGA SZABOLCS (szerk.) (2016b): *Szűz Maria segítségével. A turbéti Mária-kegyhely története*. MTA BTK, Budapest, 104 p.
- ZRÍNYI ÉNEKEK (1956): *Zrínyi énekek. A szigetvári hős Zrínyi Miklós alakja a szomszéd nép költészetében*. Ford.: Kiss Károly. Jegyz.: Vujcsics D. Sztoján. Bev.: ORTUTAY GYUL Katonai Kiadó, Budapest, 206 p.